

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

Martin Hengel *Jesus und die Evangelien. Kleine Schriften V*, herausgegeben von Claus-Jürgen Thornton, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, Bd. 211), Mohr Siebeck, Tübingen 2007, 725 p., € 189,- (ISBN 9783161493270).

Opnieuw verscheen een deel van Hengels publicaties in de reeks *Kleine Schriften*. De 26 studies betreffen de persoon en het werk van Jezus volgens de vier evangeliën. Zij beslaan een tijdvak van bijna een halve eeuw en vormen een *Fundgrube* voor ieder die zich bezig houdt met de bestudering van de prediking van Jezus volgens de evangeliën. Ook in de hier gebundelde bijdragen word je verrast door de eruditie van de auteur die een grote kennis van de Joodse en Grieks-Romeinse *Umwelt* paart aan een minutieuze benadering van de bijbeltekst. Kenmerkend voor Hengel is zijn benadering van de bronnen, i.c. de evangeliën. Hij is wars van hypothesen waarbij het Nieuwe Testament op het procrustesbed van moderne vooronderstellingen gelegd wordt. De vraag naar de theologie van elk evangelie is volgens Hengel terecht, maar de exegeet dient wel de grenzen in acht te nemen. De redactiehistorische methode is zijns inziens doorgesloten en verstrikt geraakt in een woud van hypothesen. Waar men vaak theologische creaties van de auteur of de redactor vermoedde, zou wel eens veeleer sprake kunnen zijn van tradities die door de evangelisten in grote trouw zijn doorgegeven. De evangeliën zijn immers geschreven op basis van de overlevering aangaande Jezus' woorden en daden. De exegeet moet met alle historische hulpmiddelen die hem ten dienste staan, altijd weer terugvragen naar de geschiedenis van Jezus. Tegenover de scepsis van nieuwtestamentici aangaande de historische betrouwbaarheid van wat in de evangeliën over Jezus verteld wordt merkt Hengel op dat we vergeleken met de schaarse bronnen over personen uit de antieke geschiedenis ten aanzien van Jezus relatief over veel informatie beschikken in de buiten-bijbelse literatuur. De tegenstelling tussen verkondiging en geschiedenis wordt door Hengel afgevoerd. In de evangeliën zien we een versmelting van kerygmatische aspecten en elementen uit de antieke biografie.

Van de thema's die ter sprake komen, noem ik allereerst het fraaie opstel over de genezingen van Jezus en het medisch denken uit 1959, maar nog altijd uitermate actueel in een tijd waarin, als het gaat over genezingswonderen, de verwarring groot is. Verschillende bijdragen gaan in op de ethiek van de bergrede. Ze moeten gelezen worden tegen de achtergrond van de politieke theologie van de jaren 70 waarin het bij velen mode was Jezus te zien als koploper in de revolutie en het evangelie te beschouwen als een politiek program. Hengel is daar een fervent tegenstander van. Toch vervalt hij daarmee niet tot een verinnerlijkte opvatting van het evangelie waarbij de sociale vragen uit het vizier verdwijnen. Al is het front veranderd, wat Hengel schrijft over geweld en geweldloosheid verdient anno 2008 nog altijd aandacht. Wel moet gezegd worden dat met betrekking tot de verhouding tussen wet en evangelie de lutheraan in Hengel zich niet verloochent!

Enkele bijdragen zijn gewijd aan het vierde evangelie. Ik noem een opstel over het rijk van Christus en het wereldrijk in het Johannesevangelie waarbij met name Johannes 18 en 19 ter sprake komen. Indringend schrijft de auteur over het verband tussen Koninkrijk Gods en kruis. Zeer infor-

matief is een artikel over de Kana-perikoop (Joh. 2:1-11), waarbij Hengel een boeiend overzicht geeft over de geschiedenis van de exegese van deze perikoop. De perikoop is volgens hem programmatisch voor het vierde evangelie en laat als het gaat om de symbolische laag een veelheid van duidingen toe. Ook komt een eventuele parallel met de Dionysusverhalen ter sprake. Tegenover Bultmann c.s. verdedigt de auteur de Joodse achtergrond van het verhaal, maar hij wijst er wel op dat in de tijd van het Nieuwe Testament Dionysusmotieven ook in Palestina in haggadische literatuur voorkomen. Wat dat concreet betekent voor Johannes 2 blijft voor mijn besef wat vaag.

Verheugend is dat ook de studie over de navolging van Jezus volgens de evangeliën, *Nachfolge und Charisma* – een kleine monografie van bijna 100 bladzijden – is opgenomen.

In de bijdragen over het ontstaan en de inhoud van het Marcusevangelie, door Hengel geda-teerd kort voor 70, trof me de zorgvuldige weging van de vroegchristelijke tradities over Marcus en Petrus. Naar aanleiding van de vraag naar de verhouding tussen de vier evangeliën en het ene evangelie wijst Hengel er op dat de vier grote representanten van het oerchristendom, Petrus, Paulus, Johannes en Jakobus, de broeder van Jezus, in correlatie staan met respectievelijk Marcus, Lucas, Johannes en Mattheüs.

Hier en daar plaatste ik een vraagteken. Zo vraag ik me af of Hengels pleidooi voor de betrouwbaarheid van de overlevering in de evangeliën spoort met het gemak waarmee hij verschillende verhalen als legenden bestempelt. Ook wordt Paulus wel wat snel uitgespeeld tegenover Mattheüs en Jakobus. Maar deze kanttekeningen doen geen afbreuk aan mijn grote waardering voor het werk van deze eminente nieuwtestamenticus uit Tübingen.

A. Noordegraaf

Florentino García Martínez en Adam van der Woude in samenwerking met Mladen Popović, *De rollen van de Dode Zee*, Tweede herziene en aangevulde druk, uitgeverij Ten Have, Kampen 2007, 987 p., € 49,90 (ISBN 9789025957971).

De handschriften die van 1947 tot 1962 in de omgeving van Qumran gevonden zijn, hebben ons in aanraking gebracht met geschriften van een Joodse gemeenschap rondom het begin van onze jaartelling. Ze hebben vanaf de eerste publicaties de aandacht gehad van een breed publiek. Niet alleen wetenschappers hielden zich er mee bezig. Ook de sensatiepers stortte zich er op. Dat leidde in allerlei populaire geschriften en romans tot wilde complottheorieën -waarbij met name het Vaticaan het moest ontgelden - die al even snel verdwenen als zij opkwamen. Wat gebleven is, is de vreugde om een vondst die van grote betekenis is voor onze kennis van de tekstoverlevering van het Oude Testament en de gedachtewereld van het vroege Jodendom. Ook helpen deze geschriften ons op allerlei wijze om de achtergronden van het Nieuwe Testament en het leven van de eerste gemeente op het spoor te komen.

In ons land is aan de bestudering van de Qumranrollen de naam verbonden van de in 2000 overleden Groningse Oudtestamenticus Adam van der Woude. Samen met zijn medewerker García Martínez gaf hij in 1994 een Nederlandse vertaling uit van de Dode Zee rollen. Op dat moment waren vele manuscripten nog niet gepubliceerd. Inmiddels zijn de 39 delen van de serie *Discoveries in the Judean Desert* verschenen en is de uitgave van deze officiële editie tot een afronding gekomen. Voor García Martínez en Popović reden om een herziene en aangevulde uitgave van de vertaalde geschriften op de markt te brengen. Het is een prachtige uitgave geworden waarbij de vele teksten in een heldere vertaling beschikbaar zijn voor iedere geïnteresseerde. De teksten zijn lang niet altijd volledig. Vaak zijn het niet meer dan fragmenten en brokstukken, soms

niet meer dan enkele woorden. De vertaalde teksten zijn thematisch geordend, namelijk wetsliteratuur en orderegels, poëtische teksten, zoals de rol van de lofprijzingen en andere hymnen, liturgische teksten, waaronder gebeden en zegenspreuken, teksten met betrekking tot de eindtijd (o.a. de rol van de oorlog), exegetische literatuur zoals bijbelcommentaren, para-bijbelse literatuur, waaronder vertalingen van enkele apocriefe en pseudepigrafische geschriften die in Qumran gevonden zijn (bijv. het boek Jubileeën, de boeken van de patriarchen, de boeken van Henoch). De laatste afdeling wordt gevormd door astronomische teksten, kalenders, horoscopen en een mysterieuze tekst die een lijst van plaatsen bevat waar zich een reeks schatten bevinden. De interpretatie van deze Koperen rol, zoals de tekst genoemd is, is zeer omstrede.

Naast een algemene inleiding gaat aan de vertaling van elk geschrift een beknopte inleiding vooraf die de lezer informatie geeft over herkomst en inhoud van elk geschrift. Een uitvoerige inhoudsopgave, een gedetailleerde lijst van de gevonden handschriften en een register verhogen de bruikbaarheid van dit boek als naslagwerk. De prijs is voor wat geboden wordt niet extreem hoog.

A. Noordegraaf

Joseph Ratzinger / Benedictus XVI, *Jezus van Nazareth. Deel 1: Van de doop in de Jordaan tot de Gedaanteverandering*, Lannoo, Tielt 2007, 377 p., € 29,95 (ISBN 9789020971767).

Niet ieder zal het ermee eens zijn dat deze bespreking ondergebracht wordt bij de rubriek 'bijbelwetenschappen'. Is het niet eerder een verkapt vorm van systematische theologie die in dit boek bedreven wordt? Inderdaad leest Ratzinger de evangeliën vanuit een duidelijk theologisch voorverstaan: slechts vanuit het geheel van de canon kan men hun eigenlijke strekking en betekenis op het spoor komen. Maar maakt dat uitgangspunt zijn studie minder (bijbel)wetenschappelijk? Treft men in de hedendaagse bijbelwetenschappen geen pluraliteit aan invalshoeken aan? In elk geval bevat Ratzingers boek geen uitgewerkte christologie, maar een exegetisch en bijbels-theologisch geïnformeerde doorgaande lezing van de bijbeltekst. Natuurlijk kan men menen dat hij zich door *andere* inzichten in de bijbelwetenschappen had moeten laten leiden (een discussie die men overigens bij elke bijbelwetenschappelijke publicatie kan voeren). Maar men kan niet zeggen dat de paus vanuit een dogmatisch raster de verschillen tussen de evangeliën wegpoetst. In de recente discussies hierover ligt het gelijk mijns inziens dan ook meer bij de rooms-katholieke Sarot en de hersteld-hervormde Diepenbroek dan bij kritische protestanten als Van Asselt en Van den Brom.

Zelf heb ik de lezing van dit boek als hartverwarmend ervaren vanwege de concentratie op de Bijbel en op Jezus Christus. Deze bisschop van Rome vraagt wereldwijd onze aandacht kennelijk niet zozeer voor Maria-devotie of andere rooms-katholieke paraferalia, maar voor persoon en werk van Christus. En zijn stelling is dat de evangeliën dat ook doen: de Bergrede, het Onze Vader, de gelijkenissen, de Koninkrijksprediking – ze hebben goed beschouwd alle een christologische spits. Expliciet wordt dat in de evangeliepassages die in dit boek bij wijze van climax als laatste besproken worden: de belijdenis van Petrus en de zelfaanduidingen waarin Jezus Zijn geheim zowel verbergt als onthult: Mensenzoon, Zoon, Ik ben het – aanduidingen die verstaan moeten worden als vervulling van het OT. Ik meen dat ook Luther zich verheugd zou hebben over de niet mis te verstane wijze waarop dit boek vanuit de Bijbel Christus centraal stelt als Heiland der wereld.

Behalve hartverwarmend ervoer ik het boek ook als richtinggevend. Hier is iemand werkelijk bezig leiding te geven aan een wereldkerk. Dan denk ik met name aan de bijna ontspannen wijze waarop Ratzinger historisch-kritische inzichten verwerkt in zijn eigen canonieke exegese, zonder daarbij hun beperktheden ook maar een moment uit het oog te verliezen. Dat is ook voor pro-

testanten bijzonder leerzaam. Het boek als geheel laat m.i. zien dat de scheidslijnen die er in de christenheid echt toe doen vandaag de dag niet zozeer meer lopen tussen katholiek en protestant, maar veelmeer tussen hen die hun geloof en hoop blijven richten op Jezus als de Christus der Schriften en hen die dat niet (meer) doen.

Valt er dan niets op dit boek aan te merken? Allerlei afzonderlijke exegeses staan natuurlijk open voor discussie – op de omslag laat de paus dan ook onbekommerd weten dat ieder vrij is hem tegen te spreken. Uit *TR* 50.3, p. 288 maak ik op dat H.G.L. Peels niet kan instemmen met het mij zeer aansprekende pleidooi voor een christologische uitleg van Deuteronomium 18:15, een tekst die Ratzinger ‘doorslaggevend’ acht om de betekenis van Jezus te verstaan (24). Verder kan men vragen stellen bij de graagte waarmee Ratzinger bepaalde teksten eucharistisch interpreteert. Wanneer men zozeer vanuit een kerkelijke lezing van de Schrift opereert, kan die Schrift de traditie dan ook nog een keer tegenspreken? Dat is dan toch weer de oude controvers-theologische vraag. Maar ik moet erkennen dat protestanten er vaak ook niet sterk in zijn om de eigen traditie werkelijk te laten corrigeren door de Schrift.

G. van den Brink

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

Henk Bakker, *De weg van het wassende water. Op zoek naar de wortels van het baptisme*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 317 p., € 24,90 (ISBN 9789023922896).

In 1609 werd de eerste baptistengemeente in Amsterdam gesticht door de Engelse theoloog John Smyth. Aanleiding voor de kerkhistoricus Henk Bakker om met het oog op de herdenking in 2009 de historische wortels van het baptisme op te sporen en deze geschiedenis in kaart te brengen. De ‘founding fathers’, Smyth en Helwys waren aanvankelijk puriteins en calvinistisch gezind, maar kwamen geleidelijk aan onder doperse invloed. De gemeente van Smyth sloot zich al snel aan bij de Waterlandmennonieten in Amsterdam. Een groot deel van dit boek is dan ook gewijd aan de opkomst en de ontwikkeling van het Anabaptisme en het doperdom in de zestiende en zeventiende eeuw. Dat is een bewogen geschiedenis geweest van botsingen onderling, maar vooral van conflicten zowel met Rome als met Lutheranen en Calvinisten. In een aantal opzichten ook een beschamende geschiedenis. Bakker laat ons dat meebelevan aan de hand van boeiende portretten over dopers als Balthasar Hubmaier en Menno Simons.

De auteur gaat ook uitvoerig in op de theologische kenmerken van de doperse beweging en plaatst die in een historisch kader. Zo komt uitvoerig de prediking van de bergrede ter sprake, de afwijzing van wapengeweld en militaire dienst bij de kerkvaders, de verhouding kerk en staat bij Luther en Calvijn, de vragen rond de kwestie – Servet. De historische ontwikkeling laat voorts zien dat ook het baptisme zijn modaliteiten kende en kent. In het laatste hoofdstuk gaat Bakker in op de actualiteit van het dopers-baptistische geloof, waarbij hij wijst op de belang van de doopvisie en de nadruk op de navolging als discipel van Christus, maar ook op de betekenis van noties als vrijheid en tolerantie en de roeping van de kerk als dienares van de vrede in een gewelddadige wereld. Op een van de laatste bladzijden wijst Bakker er op dat hij zowel bij het arminianisme als bij de calvijnsse predestinatieleer zijn vragen heeft.

Ik vind het als geheel een faire beschrijving zonder heldenverering. Met name mensen die gepokt en gemazeld zijn in de gereformeerde traditie doen er goed aan kennis te nemen van dit boek ter wille van het gesprek tussen gereformeerden en baptisten. Temeer omdat het hier een

onderwerp betreft dat er in kerkhistorische handboeken nogal eens bekaaid af komt. Al wil de schrijver vooral naar de geschiedenis luisteren, zijn boek is ook een vorm van apologie voor een geloofsbeweging die nog wel eens te lijden had en heeft van tendentieuze beschrijvingen. Over zijn interpretatie van de bergrede is het laatste woord nog niet gesproken. Ik kreeg al lezend het gevoel dat de auteur wel erg snel klaar komt met de tweerijken – leer onder het regiment van de ene Heer. Is er naast de zaak van het heil toch ook niet zoiets als de burgerlijke orde? Wat betekent het dat we in het Nieuwe Testament naast de afwijzing van het geweld ook het een en ander horen over een overheid die het zwaard niet te vergeefs draagt? En is het niet tekenend dat noch Johannes de Doper noch Jezus soldaten bevolen heeft dienstweigeraar te worden?

Tenslotte: na de lezing van dit boeiende boek bleef de vraag bij mij achter hoe het toch komt dat doopsgezinden en baptisten uit elkaar zijn gegroeid. Terwijl de baptisten als het gaat om de Christusprediking in het orthodoxe kamp te vinden zijn, zijn in ons land de meeste doopsgezinden terecht gekomen in de vrijzinnige vleugel van het protestantisme. Misschien dat Bakker over die ontwikkelingen ook nog eens zijn licht kan laten schijnen.

A. Noordegraaf

Wim Balke, Sabine Hiebsch en Wim Janse (red.), *Verbum Dei manet in aeternum. Luther en Calvijn in hun Schriftverstaan*, Ten Have, Kampen 2008, 185 p., € 17,50 (ISBN 9789043511377).

Een inhoudsrijke bundel studies verscheen ter gelegenheid van de tweeëntachtigste verjaardag van prof.dr. J(oop) Boendermaker, vermaard Lutherkenner. De opstellen weerspiegelen de thema's die tijdens de seminars van de Internationale Luther - Calvijnstudiegroep in 's-Graveland en Zwitserland zijn behandeld, vooral rond het Schriftverstaan van Luther en Calvijn. Het gaat hier niet om de zoveelste herhaling van reeds bekende inzichten. We komen werkelijk verder in onze kennis van de reformatorische theologie op basis van zorgvuldige bronnenstudie. Zo lezen we over 'Gods verborgenheid bij Luther', een opstel van Boendermaker als postume hommage aan zijn leermeester W.J.Kooiman. Verder schrijft Teun Verduijn over Luthers denken in twee regimenten (met verheldering van de samenhang met zijn 'theologia crucis'), Sabine Hiebsch over hart en gebed in Luthers inleiding bij Johannes 17 (met een inzichtgevende tekening van de controversen met de Schwärmer). Wim Balke geeft een fraaie verhandeling over Calvijns spreken over het hart, Wim Moehn een niet minder goed gedocumenteerde bijdrage over Calvijn en Hemelvaart. Wim Janse tenslotte zorgt voor een accurate tekstuitgave met vertaling en toelichting inzake de controverse tussen Westphal en Calvijn, over de sacramenten in het algemeen en de kinderdoop in het bijzonder. Deze discussie blijkt bijzonder actueel te zijn gezien de bij Calvijn onopgeloste spanning tussen Gods vrijheid in zijn verkiezing enerzijds en Gods betrouwbaarheid in zijn verbondsbeloften anderzijds. Scherp merkt de auteur op: 'Calvijns ontkenning van Westphals beschuldiging dat hij de effectiviteit van de doop van de predestinatie afhankelijk maakte, kan niet verhullen dat de lutheraan hier de vinger legde bij een ambivalentie in Calvijns denken, die tot tegengestelde interpretaties aanleiding gaf en in de twintigste eeuw zelfs tot een kerkscheuring bijdroeg'(136,137). Duidelijk wordt eens te meer dat Calvijns denken dynamisch en voortdurend in beweging is en dat hij om het modern te zeggen 'echt nog niet overal uit is'.

Aan dit boek dat met hartelijke liefde voor Luther en Calvijn geschreven is, kunnen we ons hart ophalen en er tegelijkertijd ons hoofd mee verrijken.

J. Hoek

Wessel H. ten Boom, *Provocatie. Augustinus' preek tegen de Joden*, Kok, Kampen 2006, 408 p., € 34,50 (ISBN 9043512613).

De auteur promoveerde in 2002 op een studie over 'de Joden in Augustinus' *De Civitate Dei*'. Er is van deze grote kerkvader van het westen echter ook een preek tegen de joden verschenen, die hij betrekkelijk kort voor zijn dood gehouden moet hebben en die bekend is geworden als *Tractatus adversus Iudaeos*. Ten Boom heeft dat tractaat, dat bekend staat als één van de vele oudkerkelijke teksten, die min of meer antisemistisch zijn, ter hand genomen en op zich in laten werken. Het is voor hem echter een 'bijzondere leeservaring' (17) geworden. Dit boek bevat het verslag ervan, in de vorm van een eigen vertaling en een vergelijking van deze preek met het gelijknamige tractaat van Tertullianus en andere geschriften van Augustinus zelf.

De uitkomst van het onderzoek van Ten Boom is, dat Augustinus in dit tractaat breekt met zijn gewoonte om vanaf een afstand óver de joden te spreken. In de preek zegt hij met zoveel woorden dat hij tot hen wil spreken, alsof ze erbij waren. Ten Boom proeft hier bij de kerkvader een nabijheid tot de joden en een liefde tot hen, omwille van Christus die de zwakken wil redden. Die liefde krijgt gestalte in een geweldige drang om de joden te bekeren en zo van hun ondergang te redden. Ten Boom stelt het zó, dat Augustinus, 'na zijn hele leven over de Joden te hebben getheologiseerd, zich uiteindelijk heeft willen toewenden tót hen als de concrete, werkelijke *ander*, die hij waagde lief te hebben, omdat hij geloofde dat deze ander bij God was *als hij zelf*' (362). Dat komt ook daarin uit, dat de bisschop van Hippo niet alleen tót de joden spreekt, maar aan de hand van zijn 'gesprek' met hen ook zijn christelijke hoorders c.q. lezers tot ootmoed probeert te brengen. Ten Boom vraagt zich af, of er één theoloog is die zoals Augustinus oog heeft gehad voor het blijvend karakter van de joden, 'ondanks, maar ook dankzij hun ongelof' (382).

Het boek is zonder meer een waardevolle bijdrage aan het onderzoek naar de visie op en omgang met Israël in de geschiedenis van de kerk. Dat geldt te meer, omdat Ten Boom zich leerling weet van de Duitse theoloog Friedrich-Wilhelm Marquardt (1928-2002), die als geen ander gepleit heeft voor een radicale heroriëntatie van de christelijke theologie na de gruwelen van de Sjoa. Augustinus wordt niet in een sjabloon geperst, maar Ten Boom laat hem helemaal uitspreken. Ik acht het van groot belang, dat in de joods-christelijke ontmoeting het evangelie van Jezus Christus niet wordt gereduceerd tot een menselijke levenswijze *sec*, waarbij met name Paulus het moet ontgelden. Dat gebeurt bij Ten Boom niet, en ook daarom is dit een boek dat ons werkelijk verder helpt.

G.C. den Hertog

G. van den Brink, *Als een schoon boec. Achtergrond, receptie en relevantie van artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*, Universiteit Leiden 2008, 30 p.: € 4,75 (inclusief portokosten; te bestellen bij geref.bond@tiscali.nl)

Op uiterst verzorgde wijze is de inaugurele oratie uitgegeven van prof. G. van den Brink, zoals hij deze op 14 december 2007 heeft uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de geschiedenis van het gereformeerde Protestantisme aan de Universiteit Leiden vanwege de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Scherpzinnig zet de jonge hoogleraar de verschillende interpretaties van artikel 2 NGB uiteen. Tegenover de interpretatie van onder meer H. Berkhof handhaaft hij de opvatting dat in dit artikel wel degelijk wordt uitgesproken dat alle mensen vanuit het lezen van het boek van de schepping

een notie van Gods majesteit en macht kunnen opdoen. Maar in plaats van dit als een ‘bedrijfsongeval’ of een gevaarlijke invalspoort voor natuurlijke theologie te beschouwen, ziet hij hier een opening voor het argumentatieve gesprek met atheïstische of agnostische beoefenaars van de natuurwetenschappen. Zelfs poneert hij overtuigend dat dit geloofsartikel de hoge vlucht van de natuurwetenschappen in het zeventiende en ook nog achttiende-eeuwse Nederland heeft gestimuleerd: Guido de Brès oefende een grotere invloed uit op de ontwikkeling van de wetenschapsbeoefening in ons land dan René Descartes!

Vanuit deze benadering kan worden gezegd dat bijvoorbeeld het ‘antropisch principe’ een hedendaagse invulling is van de letters in het schone boek die verwijzen naar de hoogste Intelligentie die verantwoordelijk is voor ons universum.

Ik ben onder de indruk van het goed gedocumenteerde betoog van Van den Brink. Niettemin blijf ik met hem van mening verschillen inzake de interpretatie van het ‘wij’ in artikel 2. Naar mijn overtuiging is dit het ‘wij’ van de gelovigen. Daarmee is echter geenszins ontkend dat ook niet gelovigen in het boek van de wereld een verwijzing naar God kunnen vinden. De NGB richt zich apologetisch naar buiten. Het ene boek delen de gelovigen zonder meer met alle aangesprokenen en er is de verwachting dat het samen met hen lezen van dat boek tot gemeenschappelijke conclusies kan leiden. Het tweede boek, de Schrift, wordt hun hartelijk als onmisbaar aanbevolen. Zo stem ik dan per saldo toch in met de strekking van deze lucide oratie.

Van de auteur mag nog veel goeds verwacht worden ten dienste van de voortgang van de gereformeerde theologie, trouw aan de bijbelse en vervolgens confessionele wortels, katholiek van allure, in open ontmoeting met hedendaagse theologische ontwerpen, maar evenzeer met wetenschap in de breedste zin van het woord.

J. Hoek

G.C. den Hertog & G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans (1905-1945). Theoloog bij de tijd*, Kok, Kampen 2008, 184 p., € 22,50 (ISBN 9789043514996).

Deze bundel gaat terug op een studiedag begin 2007 te Apeldoorn, georganiseerd door de PThU-vestiging Kampen, de ThUK en de TUA. Dat zijn van huis uit alle drie gereformeerde instellingen, en het is interessant dat na Noordmans en Miskotte nu de eveneens hervormde Koopmans gaat delen in de theologische belangstelling van deze zijde. Het is ook van belang, want naar Koopmans is, afgezien van het werk van G.W. Marchal, nog maar betrekkelijk weinig onderzoek gedaan. Dit boek biedt een aantal grondig gedocumenteerde verkenningen van aspecten van zijn werk, en geeft daarmee het theologisch profiel van Koopmans meer reliëf. Althans, dat was mijn ervaring bij het lezen ervan.

De bundel opent met een korte biografische schets van Marchal, uitlopend op het altijd weer bizarre relaas van Koopmans’ plotselinge levenseinde. Akke van der Kooi laat in het voetspoor van Marchal vervolgens zien hoezeer Koopmans een leerling was van de door hem vereerde Noordmans. Ze weet zijn invloed op cruciale punten (betekenis van het dogma, geschiedenisbegrip) aan te wijzen, maar laat ook de verschillen zien – zo bleef Koopmans van mening dat het dogma *wel* gepreekt moet worden. Rinse Reeling Brouwer is voor zijn bijdrage over de verhouding tussen Koopmans en Miskotte niet alleen in archieven gedoken, maar organiseerde, nu dat nog kan, zelfs gesprekken met mensen die beiden gekend hebben. Het blijkt dat de tien jaar oudere Miskotte oprechte verering voor Koopmans koesterde (hij vond zelfs dat Koopmans meer dan hijzelf in aanmerking zou zijn gekomen voor zijn Leidse leerstoel). Omgekeerd schroomde

Koopmans echter niet bedenkingen te uiten bij Miskottes actualistische openbaringsbegrip en bij diens sterke relativering van het verband tussen historie en theologie. Wat dat laatste betreft merkt Reeling Brouwer spits op, dat waar de lijn van Miskotte naar Breukelman loopt Koopmans eerder bij Von Rad zou zijn uitgekomen.

Vervolgens krijgen de belangrijkste monografieën van Koopmans afzonderlijke bespreking. Barend Kamphuis herleest de dissertatie over het oud-kerkelijk dogma ‘bepaaldelijk bij Calvin’, en stelt vast dat Koopmans hier dichter bij Calvin blijft dan Barth, hoezeer ook Koopmans dialectisch theoloog was. Niels den Hertog gaat na hoe Koopmans’ boek over de NGB (1939) dit belijdenisgeschrift actualiseert met het oog op een belijdend kerkelijk spreken in het eigen tijdsgewricht, dat immers nauwelijks minder kritiek was dan dat van De Bres. Evenals in art. 37 blijken ook bij Koopmans gehoorzaamheid hier-en-nu en eschatologische verwachting hand in hand te gaan. Arie Baars peilt de homiletische betekenis van Koopmans door, met grote waardering, diens (tot voor kort?) veelgebruikte postillen te bespreken. Maarten den Dulk uit zich aanzienlijk minder positief over Koopmans’ liturgische inbreng. Hij laakt met name het feit dat de gemeente als subject van Koopmans geen zelfstandige plaats krijgt in de liturgie – op z’n best mag ze bidden voor de dominee en diens zware taak... Volgens Den Dulk is Koopmans hier niet typisch protestants, aangezien bij à Lasco en Micron andere aanzetten zijn te vinden, bijvoorbeeld rond de Avondmaalsviering.

De bundel eindigt met twee thematische opstellen. Gerrit Neven schrijft een zeer origineel opstel over de *dood* in Koopmans’ oeuvre, en Gerard den Hertog weegt Koopmans Israël-visie, met name in het licht van de kritiek die René Süß hierop geleverd heeft. Hoewel Koopmans soms van een vervangingstheologie blijf gaf en in 1940 merkwaardigerwijs de beperking van burgerrechten voor joden billijkte, laat het geheel van zijn werk toch overduidelijk een moedige solidariteit met Israël zien, vanuit de theologische overtuiging dat Israël en de kerk gelijkelijk staan onder Gods gebod en belofte.

De bundel als geheel is niet vrij van overlappingen, maar die zijn niet storend omdat ze juist belangrijke knoop- en kernpunten in Koopmans’ leven en werk laten oplichten.

G. van den Brink

P. den Ouden, *Liefde en trouw bij de puriteinen*, (Hersteld Hervormde Studies deel 3), Den Hertog, Houten 2007, 148 p., € 17,50 (ISBN 9789033120848).

Dit afgezien van enkele herhalingen goed geschreven boek biedt een gefundeerde apologie van het puriteinse huwelijk. Anders dan veelal wordt gedacht en beweerd is er bij puriteinse auteurs een positieve waardering van zowel huwelijk als ook seksualiteit. De persoonlijkheid van de vrouw krijgt een ‘duidelijke opwaardering’ en de puriteinen hebben ‘op het terrein van het huwelijk binnen de christelijke traditie misschien wel de grootste innovatie teweeggebracht’ (28; vgl. 63, 157). De geestelijke eenheid in Christus kreeg – uiteraard – alle nadruk, maar tegelijk werd geslachtsgemeenschap gezien als een goed in zichzelf: een gave om de diepe genegenheid en liefde uit te drukken. Wel meenden zij, dat de vrouw de man onderdanig dienden te zijn, vanuit onder meer de gedachte dat de vrouw in intellectueel opzicht de mindere is van de man (105, 134, vgl. echter 97).

De auteur geeft er blijk van goede studie te hebben gemaakt van zijn bronnen. Mijn indruk is, dat hij over voldoende capaciteiten beschikt én ook stof genoeg heeft om er een historisch-wetenschappelijk onderzoek aan te wijden. Als hij op p. 137 Ryken aanhaalt, die gesteld heeft dat de puriteinse visie op de seksualiteit een waterscheiding in de culturele geschiedenis van het Westen

vormt, smaakt dat wat mij betreft naar meer, en vooral naar fundering en uitwerking. Het is van meer dan historisch belang als het heersende beeld, dat een gereformeerde christen ‘van zijn geloof’ het nodige ‘niet mag’, gecorrigeerd wordt en de positieve zijde van een gereformeerde levensstijl vanuit de bronnen naar voren wordt gebracht.

G.C. den Hertog

Herman J. Selderhuis, *Calvijn een mens*, Kok, Kampen 2008, 336 p., € 24,90 (ISBN 9789043515276).

Het Calvijnjaar 2009 zal ongetwijfeld een rijke oogst aan studies over leven en werk van de hervormer opleveren. Nu al is die stroom begonnen te vloeien. Selderhuis is met zijn populaire biografie ‘just in time’. Met de kwalificatie ‘populair’ doel ik op het taalgebruik dat buitengewoon toegankelijk en eigentijds, soms zelfs popularistisch en meer dan eens humoristisch is, en zo de onbekende en in veel opzichten miskende Calvijn meer vertrouwd kan maken bij een breed publiek. Het is echter zeker niet zo dat de auteur oppervlakkig te werk is gegaan. Integendeel, wat hij schrijft is wetenschappelijk verantwoord en berust op intensieve bestudering van vooral Calvijns brieven. Men moet de stof wel buitengewoon beheersen om zo schijnbaar uit de losse pols en toch goed gefundeerd te kunnen schrijven. Hier komt de mens Calvijn naar voren in zijn spiritualiteit, zijn beperktheid en tegelijk zijn grootheid. Calvijn is in de optiek van Selderhuis vooral de man die met totale overgave ging voor zijn Meester. Gods zaak was zijn zaak geworden en de ijver voor Gods huis brandde levenslang in hem als een verterend, maar ook verwarmend vuur.

Ik heb dit boek in één adem uitgelezen. Het is uitstekend geschikt om cadeau te geven aan mensen die van Calvijn slechts een beeld - en dikwijls een karikatuur - uit de tweede hand hebben overgenomen en bereid zijn dat beeld op basis van een eerlijke kennismaking te herzien.

J. Hoek

Ernestine van der Wall & Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Vantilt, Nijmegen 2007, 454 p., € 29,90 (ISBN 9789077503737).

Dit is een rijk gevarieerde bundel over de interactie tussen religie en Verlichting in ons land gedurende de – breed opgevatte – achttiende eeuw. Deel I, waarin de beide redacteurs elk een hoofdstuk verzorgen, biedt een verhelderende inbedding van het geheel in het hedendaagse onderzoek naar ‘religie en Verlichting’ en in de historische context van Nederland in de betreffende periode. De overige 21 hoofdstukken bestaan steeds uit een kort essay plus één of meer bronteksten. In deel II komt de zogeheten ‘vroege Verlichting’ aan de orde, met aandacht voor Balthasar Bekker en voor het anti-spinozisme (dat laatste in een opstel van Rienk Vermij). Deel III focust op gebeurtenissen die zich afspeelden rond 1750, zoals de afzetting van de Zwolse predikant Antonius van der Os vanwege diens ‘verlichte’ prediking (Roel Bosch) en de Nijkerkse opwekkingsbeweging rond Gerardus Kuypers (door Johan Fekkes, die en passant een interessante link weet te leggen tussen Kuypers en Van der Os). Verder treft men in dit deel opstellen aan over het journalistieke genre van de ‘spectators’, over anti-clericale satire, en over een polemiek rond het deïsme – dat rond 1750 overigens nogal hardhandig de kop werd ingedrukt. In deel IV blijkt echter hoe rond 1770 de

kwesties van verdraagzaamheid en gelijke rechten voor godsdienstige minderheden inzet van een maatschappelijke discussie werden. Dit deel bevat ook een bijdrage over de psalmberijming van 1773 (niet ten onrechte natuurlijk, gezien de Verlichtingsinvloeden daarin), alsmede een wat uitvoeriger opstel over de eigen aard van de rooms-katholieke Verlichting in ons land (Theo Clemens). Deel V stelt diverse praktische kanten van 'religie en Verlichting' aan de orde. De positie van de vrouw bijvoorbeeld (die wordt door de redacteurs althans als zo'n 'praktische facet' gezien), en verder de fysicotheologie, alsmede dat paradepaardje van de Verlichting: de opvoedkunde, gericht als deze was op de 'geestelijke en zedelijke verheffing van het volk'. Deel VI concentreert zich op de verhouding tussen kerk en staat zoals die rond de Bataafse revolutie (1795) aan de orde was. Heel mooi en terecht vind ik dat nog een zevende deel is toegevoegd, waarin twee belangrijke Nederlandse critici van de Verlichting aan het woord komen, te weten Isaäc da Costa en Groen van Prinsterer.

Al met al is deze bundel een veelkleurig pallet geworden, die goed laat zien dat verlichte mensen zich op zeer verschillende wijzen tot de religie konden verhouden: de monolithische 'conflictthese' van weleer heeft inmiddels alom afgedaan als zijnde al te simplistisch. Niettemin zijn de vele spanningsvelden tussen het Verlichtingsdenken en vooral het orthodoxe christendom overal in de bundel evident aanwezig.

Hier en daar kan men zich afvragen of een nauwelijks verholen *parti-pris* voor de Verlichting de weergaves niet enigszins kleurt. Zo lijkt het mij onterecht om de neo-kantiaan Ernst Cassirer (1847-1945) als een soort martelaar van de Verlichting op te voeren (411) – diens emigratie uit nazi-Duitsland hing niet samen met zijn boek over de *Philosophie der Aufklärung* (1932) maar met zijn joodse achtergrond. Maar al met al is dit een bijzonder leerzame publicatie, geschreven door een keur aan enthousiastelingen die prof. van der Wall sinds 1997 heeft weten te verenigen rond het Centrum voor de Studie van Religie en Verlichting te Leiden. Dit boek vormt een waardige markering van het tienjarig bestaan van dit Centrum.

G. van den Brink

DOGMATIEK

Willem Maarten Dekker, *De relationaliteit van God. Onafhankelijkheid en relatie in de godsleer en ontologie van Francesco Turretini en Eberhard Jüngel*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 440 p., € 32,50 (ISBN 9789023922810).

Wie in Utrecht een complete studie theologie volgt, komt in aanraking met twee systematisch-theologische traditielijnen die elkaar soms versterken, maar vaker op gespannen voet met elkaar staan. De ene is die van de protestantse scholastiek, de andere die van de barthiaanse theologie. Dekker betreft in dit proefschrift beide lijnen op elkaar en bevraagt ze op hun merites aan de hand van twee grote vertegenwoordigers: Turretini (1623-1687) en Jüngel (geb. 1934). Het is alsof hij voordat hij afzwaait alles wat hij theologisch meegekregen heeft nog eens goed wil doormeten, teneinde te achterhalen hoe het nu echt zit. Dat is intussen geen kleinigheid als men zich de cultuurhistorische en theologische afstand tussen Turretini en Jüngel realiseert. Maar Dekker is zich die afstand goed bewust, en verricht zijn taak mijns inziens voorbeeldig: zorgvuldig luisterend, goed samenvattend, waar nodig stevig dóórvragend, niet te snel mee-oordelend met secundaire literatuur, maar uiteindelijk wel zelfstandig beredeneerd knopen doorhakend. Op deze manier toont hij bijvoorbeeld in mijn ogen helder aan, dat Turretini's ontologie *niet* gekenmerkt wordt

door een aan Duns Scotus ontleende theorie van ‘synchrone contingentie’ (127).

Het onderzoek spitst zich toe op de vraag hoe Gods onafhankelijkheid van de wereld en Zijn relatie tot de wereld inéén gedacht kunnen worden. Dat lijkt een abstracte vraag, maar hoe terzake ze is blijkt zodra men haar concretiseert: is God liefde omdat Hij nu eenmaal ‘toevallig’ zo is, of gaat Gods liefde-in-Christus terug op Zijn vrije en onafhankelijke keuze? Turretini kiest vanuit zijn ‘absoluutheidsaxioma’ voor het laatste, waardoor er onvermijdelijk een liefde-loze en Christus-loze ‘God achter God’ ontstaat. Jüngel bewandelt een derde weg door Gods soevereine vrijheid (anders dan vele moderne theologen) niet te ontkennen, maar deze losgedacht van Gods liefde voor een zinloze abstractie te houden. Om dat te onderbouwen gebruikt hij het begrip *zelfbepaling*: God bepaalt geheel en al zelf wie Hij is. En omdat God er vrijelijk voor kiest zich in liefde tot ons te verhouden, heeft Hij ons weliswaar niet nodig (al suggereert Jüngel een enkele keer het tegendeel!), maar is Zijn liefde-in-Christus juist vanwege die zelfbepaling wel *wezenlijk* voor God. In tegenstelling tot onze identiteit wordt Gods wezen nu eenmaal niet in het minst bepaald door iets wat Hem opgedrongen is, maar slechts door God zelf... (Hier breekt Jüngel overigens vanuit de godsleer de klassieke ontologie open, want daarin kan een contingente eigenschap nooit wezenlijk zijn).

Dekker gaat na een interessante bijbels-theologische toetsing op dit beslissende punt met Jüngel mee. Toch onderscheidt hij een waarheidsmoment in Turretini’s metafysisch denken (dat hier in feite samenvalt met het denken van vrijwel de ganse christenheid vóór hem!), waaraan hij meer dan Jüngel wil vasthouden. Hij grijpt in dit verband terug op een oer-reformatorische grondintuïtie als hij Jüngels identificatie van God met de liefde afwijst, omdat deze tekort doet aan de *toorn* van God. In een schetsmatig eigen ontwerp (hfdst. 6) tracht hij deze toorn daarom in haar dialectische verhouding tot Gods liefde en genade meer recht te doen, waarbij hij zijn uitgangspunt neemt in het indrukwekkende Hosea 11.

Op sommige punten laat Dekker zich m.i. te snel door Jüngel overtuigen. Zo hoeft wie God als verklaring van de natuurlijke werkelijkheid ziet Hem bepaald niet te reduceren ‘tot een nuttig object zonder intrinsieke waarde’(349). Daarmee doet men aanhangers van ID etc. geen recht. Zij hoeven immers in geen dele te ontkennen dat God zich ‘nog klaarder en volkomener’ in Christus openbaart. Ook het loslaten van het klassieke onderscheid tussen onmededeelbare en mededeelbare eigenschappen (332) gaat me wat snel. Is in dit verband Jüngels onderbelichting van het OT inderdaad zo toevallig als Dekker suggereert (333v.)? Dit soort bedenkingen doet echter niets af aan mijn grote bewondering voor deze leerzame studie. Het gebeurt in ons land niet zovaak dat dogmatiek op zo’n onvooringenomen en lucide manier bedreven wordt, en ook nog eens van zoveel beheersing van zeer uiteenlopende theologische en wijsgerige denkwerelden blijkt geeft.

G. van den Brink

Helmut Fischer, *Haben Christen drei Götter? Entstehung und Verständnis der Lehre von der Trinität*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 120 p., € 11,80 (ISBN 9783290174972).

De Hessense emeritus-hoogleraar Fischer (1929) schetst in kort bestek de ontwikkelingen in de eerste vier eeuwen van onze jaartelling die leidden tot de uitwerking van de drie-eenheidsleer. Hij heeft echter zijn vakliteratuur helaas niet al te goed bijgehouden, en bevestigt daardoor in de loop van zijn betoog een heel aantal misverstanden. Zo start hij, evenals destijds Kuitert in zijn christo-logieboek uit 1998, met de in recent onderzoek (Hurtado, Bauckham, ten onzent ook Roukema en

Lietaert Peerbolte) ontcrachte stelling dat het jodendom in Jezus' dagen gekenmerkt werd door een 'streng monotheïstisch godsverstaan' (12) dat geen meervoud in God zou toelaten. Verder bedient hij zich van onjuiste gemeenplaatsen als dat we in het NT geen reflectie zouden vinden op hoe de persoon van Jezus zich tot God verhoudt (51) en dat het ontstaan van de triniteitsleer meer met de innerlijke logica van neoplatoons denken dan met bijbelse impulsen van doen heeft (109). Hen die menen dat de eerste aanzetten voor een triniteitsleer wel degelijk in het NT aan te treffen zijn, wordt zonder nadere adstuctie verweten dat zij vanuit een *petitio principii* werken (78).

De drie-eenheidsleer was volgens Fischer een tijdgebonden poging om het christelijk godsbegrip te verhelderen in afgrenzing van de bonte religieuze wereld van het hellenisme. Vandaag de dag heeft zij haar plausibiliteit verloren. Maar gelukkig heeft men de triniteitsleer ook helemaal niet nodig om christen te zijn, aldus Fischer. De huidige wereldwijde revival van theologische interesse in de triniteitsleer, waarbij men vanuit zeer verschillende confessionele tradities deze blijvend van onopgeefbare betekenis acht voor de articulatie van het christelijk godsverstaan, is aan Fischer zo te merken geheel voorbijgegaan. Terwijl hij toch slechts zijn landgenoot Pannenberg had hoeven raadplegen om er een indruk van te krijgen. Maar kennelijk had hij er weinig behoefte aan zijn eigen intuïties kritisch te laten bevragen, en men kan zich dan ook afvragen of Fischer zelf niet in een cirkelredenering verstrikt is geraakt. Het gevolg is in elk geval, dat wie zich snel wil oriënteren op wat de triniteitsleer inhoudt en wat er daaromheen zoal gaande is, er beter aan doet dit boekje ongelezen te laten.

G. van den Brink

J. van der Graaf, *Een land van minderheden - tolerantie: vraagstuk en waagstuk*, Groen-Heerenveen 2008, 255 p., € 12,50 (ISBN 9789058298829).

De discussie rond theocratie is de laatste tijd weer hevig opgelaaid, met name binnen de SGP, die wel als de enige theocratische partij in Nederland wordt beschouwd. Maar wat betekent dat voor een partij die toch de democratie daadwerkelijk aanvaardt? Moet het begrip theocratie liever vermeden worden uit vrees voor misverstanden? Hangt het onlosmakelijk samen met geestelijke dictatuur of het nu om ayatolla's of gereformeerde kerkenraden gaat? In hoeverre kunnen minderheden rekenen op echte tolerantie wanneer theocratie realiteit zou worden in Nederland?

Het is de verdienste van Van der Graaf dat hij in een helder en goed gedocumenteerd betoog duidelijk maakt hoe de christen voluit theocratisch kan belijden en tegelijkertijd *ondubbelzinnig* de democratie aanvaarden.

De auteur heeft zijn boek zelf samengevat in 26 stellingen als handreiking voor een theocratisch manifest. Ik citeer er een viertal van: (1) 'De theocratische gedachte is toegespitst op en geconcentreerd in de belijdenis van de christocratie. Jezus is Kurios (Filipp.2:11).' (2) 'Christenen belijden dat ook regeringen in dienst van God staan (Rom.1:1) en een plaats hebben in het Koninkrijk van Christus. Ze weten zich daarom ook ten volle betrokken op en verantwoordelijk voor politiek en maatschappij.' (3) 'Christenen aanvaarden in de politiek de moderne democratie als werkterrein, hetgeen zij bevestigen door het afleggen van de eed op een neutrale grondwet van een neutrale staat. Hiermee aanvaarden zij ook, binnen grenzen, het compromis in het politieke en maatschappelijke handelen.' (4) 'Christenen beoefenen principieel en praktisch tolerantie als afglans van Gods geduld met Zijn wereld. Die tolerantie is voor christenen in meerderheidssituaties niet anders dan in minderheidssituaties; ze is een zaak van confessie, niet van concessie.'

In feite geeft de auteur met zijn boek waar hij zelf in een van de stellingen om vraagt: een

ondubbelzinnige explicatie van artikel 36 van de Nederlandse Geloofs Belijdenis. Ik zie zijn positie als een alleszins verantwoorde actuele toepassing van de - uiteraard tijdgebonden - formuleringen van artikel 36. Het zou werkelijk helpend zijn wanneer in de verwarrende discussies die momenteel inzake theocratie gevoerd worden naar zijn inbreng zou worden geluisterd.

J. Hoek

Geurt J. Smink, *Het kerkelijk ambt naar een nieuw paradigma. De ambtstheologie van Hans Küng*, Boekencentrum, Zoetermeer 2006, 302 p., € 26,50 (ISBN 9789023921158).

Ik begon de lezing van de dissertatie van dr. Smink bij diens slothoofdstuk. Daar geeft hij als toepassing van zijn onderzoek een 'schets van het ambt in een nieuw paradigma'. Dit slothoofdstuk stelde mij teleur. Mijn hoofdbezwaar is dat het visioen van Sminks kerkmodel zo ontzettend lijkt op een wat burgerlijke invulling van de Protestantse Kerk in Nederland: een keurige vrijwilligerskerk van wel-opgevoede mannen en vrouwen, die elkaar de ruimte geven, goed georganiseerd zijn, dat wil zeggen democratisch in alle opzichten. Ik kom in zijn blauwdruk elementen tegen die zo weg gelopen kunnen zijn uit een structuurrapport voor de PKN met onder andere een sterkere rol voor de regio (lees: classis) en de regio-domee. We treffen ook elementen aan uit de 'catholica': deken, bisschop, zelfs paus. Maar die zijn geheel onschuldig gemaakt. Het zijn tijdelijke aanstellingen, zonder een bijzondere wijding, en zonder hiërarchische ordening. In wezen is Sminks ideale kerkmodel congregationalistisch van aard. Paus Benedictus XVI en ten onzent monseigneur Eijk gaan hier dan ook niet van overeind zitten. En dat is in het noodzakelijke en belangrijke oecumenische gesprek over kerk en ambt een gemiste kans. Wat ging er mis?

In Sminks onderzoeksvraag - Welke perspectieven biedt de theologie van Küng voor een nieuwe vormgeving van het ambt binnen een hedendaags oecumenisch paradigma? (13) - zitten twee vooronderstellingen: er is sprake van een 'hedendaags oecumenisch paradigma', en daarbinnen van 'een nieuwe vormgeving van het ambt'. Beide zaken zijn voorondersteld, en krijgen daardoor een axiomatisch karakter. Het gevolg daarvan is dat de studie een sterk normatieve toonzetting heeft. Het wemelt in de tekst van waardeoordelen, met name in de afsluitende hoofdstukken. Dat komt de wetenschappelijke strakheid van het betoog niet altijd ten goede. Smink is zo zeer congeniaal met Küng - zowel inhoudelijk, als 'spiritueel/emotioneel' wanneer het gaat om Küngs persoonlijke inzet voor de vernieuwingen in de kerk - dat hij de noodzakelijke kritische distantie niet voldoende bewaakt. Dat wordt nog versterkt door het gegeven dat Smink op zijn beurt zelf niet minder kritisch staat ten opzichte van de eigen (PKN-)kerk. Dat verbindt hem nog extra met Küng.

Smink tracht Küngs theologische positie congeniaal weer te geven. Hij maakt het zich daarbij echter niet gemakkelijk. Küng is een theoloog van het grote alomvattende concept. Dat is hij in zijn theologische ontwikkelingsgang steeds meer geworden. Het van de wetenschapshistoricus Thomas Kuhn overgenomen begrip 'paradigma-wisseling' is zeker in de werken van na 1980 een sleutelbegrip waarmee Küng de geschiedenis van de kerk, van het christendom en van de wereldreligies überhaupt, leest en inzichtelijk maakt. Maar - en daar mis ik de kritische distantie bij Smink - daarmee maakt Küng de geschiedenis van God, mens en werkelijkheid ook beheersbaar. Küng is én een door en door katholiek theoloog (natuur en bovennatuur grijpen ineen en werken samen), én een hegeliaans denker (de werkelijkheid van God en mens is een geschiedenis die uiteindelijk tot een 'telos' leidt), én een door en door modern denker. De mondige weldenkende mens mag op goede gronden verwachten dat wij mensen, door goed na te denken over de werkelijkheid van God en mens, het goede, ware en schone op het spoor komen, volgens Küng. Dit alles vormt

de wijsgerig-theologische (onto-theologische) fundering van Küng Projekt Weltethos met het oog op de vrede tussen de wereldreligies. Daar zit een onverwoestbaar ‘katholieke’ grondovertuiging onder dat uiteindelijk alle mensen delen in de zelfde Waarheid.

Smink onderzoekt nu één element uit Küngs theologische reflectie van vóór 1970, het kerkelijk ambt, en brengt de *Lese Frucht* daarvan in in het concept van de paradigma-wisseling naar een hedendaags, (post-)modern, oecumenisch paradigma. De verbinding tussen de stof uit Küngs oudere ecclesiologische studies met het paradigma-begrip uit diens latere werk is echter niet helder beargumenteerd. Gevolg is een overvloed aan stof zonder heldere selectie en analyse. De uitkomst van dat alles is een nieuwe vormgeving van het kerkelijk ambt, die Smink toepast op de Protestantse Kerk en in principe op de kerk überhaupt. Daarbij wordt dus verondersteld dat alle kerken delen in het ‘hedendaags oecumenisch paradigma’. Mogelijk hebben sommige kerken dat niet door (uit conservatisme of orthodoxie), of verzetten zij er zich tegen (denk aan fundamentalisme, evangelicalisme). Maar ze moeten er allemaal aan geloven...

Een veelbelovender weg lijkt mij, dat goede theologen binnen alle tradities nog eens (Rome) of voor het eerst aan de slag gaan met Küngs rijke boek *Die Kirche*. Daar kan zeker iets moois uit voortkomen. Maar dat zal men pas gaan doen, wanneer men voelt – door de *necessitas temporum* (Calvijn) of door een kleinere of grotere verschuiving in het eigen paradigma gedrongen – dat het gebeuren *moet*, omdat het ‘zo niet verder kan’.

Amersfoort

H. de Leede

Maria G. de Vries-Smelt, *De eschatologische consequenties van de consequente eschatologie*, De Banier, Utrecht z.j., 398 p., € 29,50 (ISBN 9033606607).

De Engelstalige versie van dit boek diende de auteur ter verkrijging van de graad van doctor in de Godgeleerdheid aan het Hindustan Bible Institute te Chennai, India. Het boek behandelt de opvatting van de consequentie eschatologie, volgens welke de eschatologie de hermeneutische sleutel is voor het Nieuwe Testament. Jezus Christus wordt in deze opvatting beschouwd als een apocalyptische profeet, die het spoedige einde van deze wereld verwachtte. Hij zou zich hierin vergist hebben. In het Nieuwe Testament zien we pogingen om het probleem van deze ‘Parusieverzögerung’ op te lossen.

Albert Schweitzer (1875-1965) is de vader van deze opvatting. In zijn *Von Reimarus zu Wrede. Eine Geschichte der Leben-Jesu Forschung* (1906) keert hij zich tegen de liberale, aangepaste, Jezusbeelden van zijn voorgangers. Hij benadrukt daartegenover de vreemdheid van Jezus voor de mens van de twintigste eeuw: ‘Als ein Unbekannter und Namenloser kommt er zu uns, wie er am Gestade des Sees an jene Männer, die nicht wussten, wer er war, herantrat’ (geciteerd p.187). Het koninkrijk van God kan nu alleen nog gerealiseerd worden in de wil tot navolging van Jezus, gekenmerkt door eerbied voor het leven.

In de Berner theologie van Martin Werner (1887-1964) en zijn leerlingen Fritz Buri (1899-1995) en Ulrich Neuenschwander (1922-1977) wordt de consequent-eschatologische opvatting van Schweitzer uitgewerkt. Het hele ontstaan van het oud-kerkelijk dogma wordt in deze theologie gezien in het kader van de ‘onteschatologisering’ van het christendom. Als alternatief ontwikkelt met name Buri een existentiële herinterpretatie van het evangelie.

De Vries bespreekt in een eerste hoofdstuk uitvoerig de ontwikkelingsgang van Schweitzer. Alle in aanmerking komende geschriften passeren de revue. Ze laat zien hoe groot de invloed is op Schweitzer van de Verlichting en met name van Kant. Van de Berner theologen krijgt, in een twee-

de hoofdstuk, vooral Werner veel aandacht. Het derde hoofdstuk biedt een evaluatie.

De Vries staat kritisch tegenover de consequente eschatologie: Schweitzer blijft binnen het Kantiaanse denksysteem en er is bij hem geen plaats voor de wederkomst als futurum. 'Bij Schweitzer en zijn leerlingen is er in het geheel geen sprake van een 'Naherwartung', zoals de kerk deze belijdt in het Apostolicum' (389). Toch heeft Schweitzer nog meer haar sympathie dan de Berner theologen, die in feite weer teruggekeerd zijn 'op de door Schweitzer vergrendelde weg van het liberale Jezusbeeld' (316).

Het boek bevat een overvloed aan materiaal en biedt in zijn evaluatie belangrijke gezichtspunten. Toch stelt het in verschillende opzichten teleur. Zo mist het een duidelijke vraagstelling en is de opzet onhelder: pas al lezend kan de lezer de structuur ontdekken. Bovendien lopen weergave, analyse en evaluatie geregeld door elkaar heen. Hinderlijk zijn de vele fouten en slecht lopende zinnen. Kennelijk is er het nodige misgegaan bij de vertaling van het Engels naar het Nederlands. De meest in het oog springende fout is de vermelding van de 'Rehabilitation' van Schweitzer (45 noot 139), waar kennelijk zijn 'Habilitation' bedoeld wordt.

Ook inhoudelijk roept het boek wel wat vragen op. Laat ik er twee noemen. De eerste alinea begint met de stelling 'Onder alle volken vinden wij eschatologische verwachtingen want te allen tijde zijn mensen bezig geweest met toekomstverwachtingen'. De tweede alinea begint echter als volgt: 'In allerlei antieke religies vinden we een cyclisch denken' (beide citaten pag. 7). De vraag hoe deze beide stellingen zich tot elkaar verhouden en of beide wel tegelijk waar kunnen zijn, wordt niet gesteld. Een tweede opmerking: op pag. 82 en pag. 360 wordt over Jürgen Moltmann gezegd dat de toekomst bij hem nauwelijks gevuld is. Dat moge waar zijn voor de *Theologie der Hoffnung* uit 1964, maar geldt toch niet voor latere publicaties van Moltmann over dit thema, zoals *Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie* uit 1995.

Mijn conclusie is dat dit boek een boeiende problematiek behandelt, maar dat helaas doet op een niet erg bevredigende wijze.

Kampen

B. Kamphuis

PRAKTISCHE THEOLOGIE

Ray S. Anderson, *An emergent Theology for emerging Churches*, Intervarsity Press (2006), 227 p., € 11,50 (ISBN 100830833919).

Met deze publicatie heeft Ray S. Anderson, senior professor of theology and ministry van het Fuller Theological Seminary (Pasadena), de *Church Movement* een grote dienst bewezen, omdat hij hiermee aan deze beweging een helder doordachte en bijbels-theologisch verantwoorde onderbouwing geeft. Tegelijk reikt de betekenis van deze bijdrage verder, omdat het ook in onze context de theologische bezinning op de inhoudelijke vragen van missionair gemeente-zijn en *church-planting* wezenlijk kan verder helpen. Juist ook omdat hij theorie en praktijk voortdurend op organische wijze met elkaar verbindt en kritisch met elkaar in gesprek brengt.

De bijbels-theologische insteek wordt gekenmerkt door de relatie én het verschil tussen de (oer)gemeente van Jeruzalem en de (groei)gemeente van Antiochie. Aan de hand van wat daarover staat in het boek *Handelingen* en in het licht van de theologische ontwikkeling van Paulus, die zich bewoog binnen het spanningsveld van een door de traditie bepaalde en door de zending ontwikkelende visie, laat de auteur op overtuigende wijze zien dat 'nieuwe wijn' om 'nieuwe leren zakken' vraagt. En bij dat laatste denkt hij niet uitsluitend aan vormen, maar ook – en veel meer – aan onze

innerlijke overtuiging, kerkelijke invulling en missionaire uitwerking. Tegelijk is de auteur er niet op uit om 'Jeruzalem' en 'Antiochië' tegen elkaar uit te spelen, maar laat zien dat de laatste veel aan de eerste te danken heeft en tegelijk tot verrijking, tot een verdieping en verbreding van het heil, aan haar gegeven is. Hij werkt dit uit aan de hand van het NT-isch getuigenis en toont aan de hand van een tiental belangrijke thema's aan, waar de uitdagingen liggen waar Christus ons vandaag voor plaatst. Vooral de uitwerking van het conflict rond de besnijdenis en het teruggaan van Paulus naar het geloof van Abraham, vond ik verrassend: het zet uiterst controversiële zaken in een nieuw perspectief. Positief en verademend is het dat de activiteit die dit vraagt, bij Anderson niet leidt tot een hijgerig activisme, maar inspireert tot overgave aan de bedoelingen van God en verwachting van de Geest om daarin meegenomen te worden en daaraan dienstbaar te zijn. Hoewel de consequent doorgevoerde vergelijking tussen Jeruzalem en Antiochie op den duur ook iets eenzijdigs heeft en er soms kritische kanttekeningen zijn te plaatsen bij de praktische en ethische uitwerking van de auteur, biedt dit boek een veelheid aan materiaal, die ons kan verder helpen bij het zoeken naar bijbelse antwoorden op de actuele vragen van de spannende verhouding tussen traditie en vernieuwing.

P.J. Visser

J. Kronenburg en R. de Reuver (red.), *Wij zijn ook katholiek. Over protestantse katholiciteit*, Protestantse Pers, Heerenveen (2007), 311 p., € 19,50 (ISBN 9789085250210).

Deze publicatie, vooral geschreven voor betrokken leden van de Protestantse Kerk, is uitgegeven met het oog op een stuk bewustwording van het katholieke karakter van de kerk, wat met het kerk-zijn is gegeven en daarom voor haar bestaan onopgeefbaar is. De samenstellers van dit boek constateren dat het katholieke karakter van de PKN kerkordelijk, confessioneel en liturgisch theoretisch weliswaar buiten kijf staat, maar dat dit besef in de praktijk van het kerkelijk leven te vaak een schaars goed is en te weinig vruchtbaar wordt gemaakt voor ons kerk-zijn vandaag. Om hier toe en aanzet te geven, leveren een twaalftal auteurs uit de breedte van de kerk vanuit hun eigen traditie een kernachtige bijdrage. In het inleidende hoofdstuk wordt het begrip katholiciteit inhoudelijk gevuld en uitgewerkt, waarbij de onvoorwaardelijke trouw aan Christus en de wederkerige verplichting en zegen in de oecumenische contacten benadrukt wordt. In dit perspectief staan de andere bijdragen, die in een drietal benaderingen zijn opgedeeld. Ten eerste gaat het om 'Lijnen', waarin de historische lijn wordt gevolgd vanuit de bijbel, via de Vroege Kerk naar Reformatie en Nadere Reformatie. Vervolgens is er een deel Peilingen waarin het katholieke gehalte van de PKN onder de loep wordt genomen, met name als het gaat om eredienst, belijdenis, kerkorde en ambt. En daarna is er sprake van Cirkels waarin het synchrone aspect van de katholiciteit wordt besproken in een drietal concentrische cirkels rondom de lokale gemeente: de kerk in haar regionale, nationale en wereldwijde gestalte. Het viel mij bij het lezen op dat alle auteurs erop uit zijn opnieuw diepte en hoogte, lengte en breedte te geven aan de katholiciteit, opdat kerken juist via deze weg bewaard worden bij en al dieper geworteld worden in het geheimenis van Christus. Dit is een bijbels streven, al blijft de weerbarstigheid groter dan dit boek soms veronderstelt. Er zijn soms ook onoverbrugbare kloven, de waarheid van Christus blijft en blijkt altijd weer een aangevochten zaak. Gelukkig wordt de onopgeefbare verbondenheid van de kerk met Israel niet vergeten, maar helder en duidelijk in een apart hoofdstuk aan de orde gesteld. Boeiend zijn ook de vijftien Portretten waarmee het boek afsluit en die in het kort schetsen hoe theologen uit het verleden in hun denken en spreken de katholiciteit bewaard en bevorderd hebben. Een uitstekend boek om

te ontdekken wat onze kerk aan katholiciteit in huis had en heeft, wat er aan schort en waar het scheef gaat, en om je bewust te worden van haar blijvende noodzaak. Katholiciteit in bijbelse zin houdt scherp en schept ruimte. Twee voorwaarden voor de doorwerking van de Geest en een hoopvolle toekomst voor de kerk.

P.J. Visser

MISSIOLOGIE EN OECUMENICA

Pieter Boersema, Jaap Hansum, Pieter Siebesma, Evert van der Poll, *Christenen verkennen andere godsdiensten in West-Europa*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 283 p., € 23,50 (ISBN 9789023922223).

Op het eerste gezicht lijkt het dat dit boek het zoveelste is in een reeks publicaties die er inmiddels op dit gebied verschenen zijn. En in zekere zin is dat ook zo. Toch is er een goede reden waarom dit boek verschijnt. En dat heeft te maken met het perspectief van waaruit het geschreven is. Gelet op de snelle ontwikkelingen in onze Westerse samenleving, waarin tegen de verwachting in de publieke rol van de religies eerder toeneemt dan afneemt en waarin onbekendheid met elkaar leidt tot vooroordelen over elkaar en angst voor de toekomst, is het van groot belang dat wij elkaar beter leren begrijpen om één samenleving te blijven vormen en daar samen moreel inhoud aan te geven. Daaraan wil deze publicatie dienstbaar zijn, door de verschillende religies van 'binnenuit' godsdienstwetenschappelijk in kaart te brengen en vanuit hun eigen culturele waardesysteem beter te begrijpen, met als doel dat het kan komen tot een eerlijker ontmoeting, een juistere voorstelling van zaken, een zuiverder (missionair) gesprek en vooral ook tot een gezamenlijke positieve bijdrage aan de 'civil society'. Al met al is het een boeiende en informatieve studie geworden, waarin zowel de verschillende wereldgodsdiensten (jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme) als de godsdienstige ontwikkelingen (o.a. syncretisme, sektarisme en fundamentalisme), zoals die zich voordoen binnen de Westerse context, kundig en helder voor het voetlicht worden gebracht.

De vier auteurs, die allen verbonden zijn aan de Evangelische Faculteit in Leuven-Heverlee, doen dit vanuit een christelijk gezichtspunt, die nader bepaald wordt door een reformatorische en evangelische achtergrond, maar gebruiken dit in deze fenomenologische studie niet als 'meetlat' om de waarde en het waarheidsgehalte van andere religies te bepalen. Hoe terecht dat op zichzelf ook is, toch schuilt hier uiteindelijk ook altijd een gevaar. Intensieve kennisname van en eerlijk begrip voor elkaars overtuigingen zijn onontbeerlijk, zowel maatschappelijk als missionair, maar kunnen ongemerkt de waarheidsvraag verdringen als die verward wordt met de mate van oprechtheid waarin de dingen door de ander worden geleefd en beleefd. Anders gezegd: het aangehaalde gesprek uit het 'Woord vooraf', waarin een christen en vrijmetselaar elkaar voor het eerst echt 'horen', is enerzijds onmisbaar om elkaar nader te komen, maar kan anderzijds uiteindelijk ook uitmonden in levensbeschouwelijke vrijblijvendheid. De auteurs bedoelen dit laatste allerminst, maar het is niet ondenkbaar dat het traject wat zij uitzetten op de noemer van een pluralistische dialoog onbedoeld wel bijdraagt aan deze (toenemende) tendens (vgl. p. 248-250). Naast de terechte nadruk op de gelijkwaardigheid van beide gesprekspartners, blijft nadruk op het kruis van Christus als oordeel over al ons religieuze streven vandaag de dag ook meer dan ooit geboden. We mogen niet werken met een 'verborgen agenda', maar laten we over onze gegeven roeping ook niet van de weeromstuit te geheimzinnig gaan doen.

P.J. Visser

BOEKAANKONDIGINGEN

Bob Becking en Gerard Rouwhorst (red.), *Religies in interactie. Jodendom en christendom in de Oudheid*, (Utrechtse Studies deel 9), Meinema, Zoetermeer 2006, 190 p., € 18,50 (ISBN 9021141000).

Wat gebeurt er met religieuze tradities als ze met elkaar in contact komen? Welke vormen van interactie kunnen er dan ontstaan? Voor wie in deze vragen geïnteresseerd is, is het ontstaan van het christendom vanuit het jodendom een interessant onderzoekveld. In deze bundel wordt een aantal verkenningen verricht, eerst binnen het jodendom zelf en vervolgens tussen joden, christenen en heidenen. Aan de orde komen o.a. de transformatie van de oudisraëlitische feestkalender door de eeuwen heen (J. Wagenaar), de controverse tussen 'wetsgetrouwen' en 'afvalligen' ten tijde van de Makkabeeën (R. Strootman) en - om niet meer te noemen - de interactie tussen vroegchristelijke en vroegjoodse rituelen en tradities, zoals Pesach en Pasen (G. Rouwhorst).

G.C. den Hertog

Wil van den Bercken (red.), *Tussen professie en confessie. Wat geloven theologen?*, Damon, Budel 2008, 30 p., € 17,90 (ISBN 9789055738595).

In deze bundel spreken de theologen Wil van den Bercken, Theo Boer, Erik Borgman, Tonie van der Hoogen, Anton Houtepen, Jan Jongeneel, Peter Nissen, Henk de Roest, Marcel Sarot, Karel Steenbrink en Hans van der Ven zich uit over de samenhang tussen hun theologiseren en hun persoonlijk geloof. De ene bijdrage spreekt meer aan dan de andere, de ene theoloog is vaag en ongreepbaar, de ander belijnd en herkenbaar. Zonder de overige auteurs te kort te doen, noem ik de bijdrage van Jongeneel bijzonder boeiend vanwege diens openhartigheid en gedrevenheid.

J. Hoek

T. Brienens, *Van ambt naar dienst. Een bijbelse visie op diensten en bedieningen*, Uitgeverij Kok, Kampen 2008, 158 p., € 16,50 (ISBN 978904351306).

Een helder overzicht over het gebruik van het woord 'dienst' in de Bijbel en een beknopte bespreking van enkele recente visies op het ambt. Brienens pleit er voor om in plaats van ambtstheologie te spreken van diensttheologie. Het is zijns inziens bijbels en gereformeerd. Terecht wijst hij er op dat alle dienstgezag in het Woord ligt. Er is veel wat voor zijn these pleit. Toch blijft de vraag: Drukt het woord 'ambt' niet iets eigens uit, vergeleken met de brede invulling van het begrip *diakonia*? Alle ambten zijn wel diensten, maar alle diensten in de gemeente zijn nog geen ambtelijke opdracht.

A. Noordegraaf

Albert Gasser, *Kleine Kirchengeschichten. Essays*, Evangelisches Verlagshaus, Leipzig 2008, 200 p., € 18,- (ISBN 978 3 29020045 9).

Deze opstellen bestrijken een breed terrein uit de kerkgeschiedenis: over het concilie van Konstanz, de slag bij Kappel 1531, de onfeilbaarheid van de paus (1870), de profielen van een aantal pausen uit de 19e en 20e eeuw, over Ratzinger als modernist, enzovoorts. Gasser weet onderhoudend te schrijven.

J. Hoek

Harry van Haften, *Eén op tien pastoraat. Een missionair-pastorale aanpak in de christelijke gemeente*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 92 p., € 9,90 (ISBN 9789023922070).

De auteur, die in het dagelijks leven organisatieadviseur is en in de kerkelijke gemeente van Gorinchem de nodige ervaring op deed in het pastoraat, presenteert in dit duidelijk geschreven boekje een nieuwe structuur voor het pastoraat, die gebaseerd is op bijbelse gegevens, ontstaan is uit breed gedeelde onbevredigende ervaringen, toegesneden is op de huidige kerkelijke cultuur en gericht is op een adequate pastorale begeleiding van de hele gemeente. Het boekje is geschreven in kritische samenspraak met anderen, waaronder Nynke Dijkstra en drs. C. Blenk. Hoofddlijn is het 1 op 10 pastoraat, wat praktisch zo wordt uitgewerkt, dat ieder er in zijn eigen context mee aan de slag kan. Kortom, een eerlijke poging om uitvoering te geven aan de pastorale roeping van de kerkenraad en de gemeente, waar anderen hun winst mee kunnen doen.

P.J. Visser

Handelingen van Andreas, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Lautaro Roig Lanzilotta en Gerard P. Luttikhuisen, serie Ad Fontes (onder red. van P. van Geest, V. Hunnik en R. Roukema), Meinema, Zoetermeer 2008, 64 p., € 12,90 (ISBN 9789021141572).

De in dit boekje uitgegeven *Handelingen van Andreas* is een tekst die bestaat uit vier redevoeringen uit de tweede eeuw op naam van de apostel Andreas die gehouden zijn in Achaia in Griekenland. In dit apocriefe geschrift komt een gnostische visie op het leven naar voren. De uitgave biedt behalve de Griekse tekst en de vertaling een uitvoerige inleiding over de complexe tekstgeschiedenis. Een waardevol boekje voor de bestudering van de geschiedenis van de Vroege Kerk.

A. Noordegraaf

Eberhard Jüngel, *Erfahrungen mit der Erfahrung. Unterwegs bemerkt*, Radius, Stuttgart 2008, 116 p., € 16,- (ISBN 978 3 87173 104 4).

In dit fraaie boekje is een aantal korte artikelen en beschouwingen gebundeld van de Duitse éminence grise, woorden op hun tijd gesproken over o.a. 'die wonderbaren Kraftakte des Jesus van Nazareth (over de verkondigende kracht van zijn wonderen), over het lied 'O Haupt voll Blut und Wunden', n.a.v. de 400ste geboortedag van Paul Gerhardt, een ethische vraagstuk als 'Gibt es den gerechten Krieg?' Jüngel eindigt in de blijvende verwondering: 'Das denken, das der Wahrheit des Wortes vom Kreuz gilt, führt immer tiefer ins Staunen hinein. Gilt es doch einem Geheimnis, das um so geheimvoller wird, je besser man es versteht: dem Geheimnis der göttlichen Liebe, die zu leiden und deshalb zu erneuern vermag.'

J. Hoek

Hans Küng, *Het begin van alle dingen. Natuurwetenschap en religie*, Ten Have, Kampen 2008, 234 p., € 19,90 (ISBN 978902598909).

Aangezien ik in een eerder dit jaar verschenen nummer (maart 2008, p.107) iets schreef over de Engelse editie van *Der Anfang aller Dinge* (2005), volsta ik nu met een korte vermelding van de verschijning van een Nederlandse vertaling van hetzelfde werk. Deze vertaling van Jos Augustus leest prima, maar jammer is wel, vooral gezien de vele namen en zaken waar Küng in kort bestek informatief over schrijft, dat in de Nederlandse versie een register ontbreekt.

G. van den Brink

Ulrich Laepple & Volker Roschke (Red.), *Die so genannten Konfessionslosen und die Mission der Kirche*, Neukirchener Verlag, Neukirchen 2007, 240 p., € 29,90 (ISBN 9783788722579).

In deze bundel opstellen, die ter gelegenheid van het afscheid van dr. Hartmut Bärend als algemeen secretaris van de Arbeitsgemeinschaft Missionarische Dienste van de ELK verscheen, wordt door verschillende auteurs ingegaan op het feit dat voor het eerst in de Duitse geschiedenis nagevoel een hele generatie leeft zonder een christelijke confessie. De vraag wordt gesteld in hoeverre er sprake is van religieus verlangen en er wordt naar wegen gezocht op welke wijze de kerk haar blijvende roeping tot getuigenis op een adequate wijze invulling kan geven. Hoewel dit boek helpt bij de bewustwording van deze immense problematiek, vraagt het tegelijk om kritische lezing. De existentiële verlangens van de samenleving en de eigenlijke bedoelingen van het evangelie worden soms wel al te soepel met elkaar verbonden.

P.J. Visser

C.S. Lewis, *Christelijk leven*, Kok, Kampen 2007, 78 p., € 9,90 (ISBN 9789043513562).

In dit boekje is een aantal hoofdstukken uit Lewis' bekende bundeling van gedurende de Duitse bombardementen op Londen gehouden radiolezingen *Onversneden christendom* opgenomen, die ook eerder separaat werden gepubliceerd onder de titel *Christelijke levenshouding*. Het betreft de gedeelten over ethiek, vergeving en geloof, hoop en liefde.

G.C. den Hertog

Th.J. Locher, *Zalig de armen van geest*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 114 p., € 12,90 (ISBN 978 90 239 1530 0).

Een twaalfstal preken van een minder bekende, authentieke leerling van Kohlbrugge. De vertaling is van de heer T. van Es uit Alblasserdam en ds. E. Mijnheer geeft een beknopt en helder biografisch en bibliografisch overzicht. Het is een goede zaak dat deze preken toegankelijk zijn gemaakt.

J. Hoek

Bert Loonstra, *Bekijk het eens zo. Dieptegesprekken over de kerk van vandaag en morgen*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 140 p., € 12,90 (ISBN 9789023922100).

In dit boek wil de auteur de vanzelfsprekende antwoorden op allerlei kwesties, die leven in de kerk en de gemeente, voorbij zien te komen. Hij doet dit door middel van (gefingeerde) gesprekken, waarin de vragen en overwegingen, de twijfels en argumenten van echte mensen voorbij komen. Hij heeft deze vorm gekozen omdat in huidige discussies de gebruikte argumenten te veel vanuit een eigen gelijk worden ingebracht en te weinig gewogen worden op draagkracht. De thema's die voorbij komen zijn divers (kinderdoop, bezetenheid en bevrijding, de plaats van Israël, de betekenis van de 10 geboden in eredienst en geloofsbeleving, de kerk in een multiculturele samenleving). Om het gesprek te vervolgen in de gemeente (op een kring) zijn vragen toegevoegd. 't Is boeiend om samen te lezen. Maar of het verwarrend werkt of juist verder helpt zal afhangen van de bekwaamheid van de gespreksleider.

P.J. Visser

Gerrit Manenschijn, *Religie terug van even weggeweest. Maar waar is God?*, Meinema, Zoetermeer 2008, 192 p., € 17,50 (ISBN 978 90 21141855).

De beste uitspraak in dit boek is: 'wie de persoonlijke God opgeeft, is de God van de bijbel kwijt'.

Maar helaas is ook voor de auteur God niet de God die onafhankelijk van ons mensen is die Hij is (aseitas Dei) en zich in zijn soevereine genade aan ons openbaart. Bij het goede wat in dit boek te vinden is, laat het ons op dit beslissende punt in de mist.

J. Hoek

H.C. Marchand, *Paulus en de opstanding*, serie Luisteroefeningen, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 96 p., € 9,90 (ISBN 9789023921264).

Een fijnzinnig en boeiend geschreven boekje voor persoonlijke bijbelstudie en kringwerk over het thema van de opstanding in de prediking en het onderricht van Paulus. Naast enkele gedeelten uit de Handelingen der apostelen (16 en 17), Filippenzen 3, 1 Tessalonicenzen 4:13-18 komt in vier bijbelstudies 1 Korintiërs 15 ter sprake. Marchand heeft zorgvuldig geluisterd naar de tekst en trekt mooie lijnen naar de actualiteit voor het gesprek over deze kern van het christelijk geloof met de mens van vandaag. Zeer aanbevolen.

A. Noordegraaf

Alister McGrath & Joanna Collicutt McGrath, *Dawkins als misvatting. Wat er mis is met het atheïstisch fundamentalisme*, Ten Have, Kampen 2008, 120 p., € 12,90 (ISBN 978025958916).

McGrath is altijd bereid zijn boekenschrijverij te onderbreken om een boek te schrijven tegen actuele atheïstische polemieken. Dit keer was daar ook wel aanleiding toe, aangezien Dawkins' *God als misvatting* niet de analyse levert die men van een wetenschapspopularisator mag verwachten, maar pseudo-wetenschappelijk aangeklede antireligieuze propaganda waarin alle onwelgevallige data eenvoudig genegeerd worden – vandaar McGrath's terechte associatie met fundamentalisme. Een tegenboek loopt natuurlijk het risico vooral medestanders te bevestigen, maar McGrath weet uit eigen ervaring hoe atheïsme wel degelijk kan gaan schuiven door het lezen van boeken die het van zijn vanzelfsprekendheid ontdoen. Zijn boekje wens je daarom in de handen van allen die Dawkins filippica's kritiekloos tot zich namen.

G. van den Brink

Anne van der Meiden, *In de dood kun je niet wonen. Anders kijken naar weggaan en achterblijven*, Meinema, Zoetermeer 2007², 127 p., € 12,50 (ISBN 9789021141565).

De bekende emeritus-hoogleraar en -voorganger van de Ned. Protestantenvbond Anne van der Meiden heeft in dit boek een vijftendertigtal korte stukjes rond sterven, begraven en rouwverwerking gebundeld. Ze getuigen van nuchterheid en levenswijsheid, maar ook van innerlijke distantie ten opzichte van de enige troost in leven en sterven.

G.C. den Hertog

C. Robert Mesle, *Process-Relational Philosophy. An Introduction to Alfred North Whitehead*, Templeton Foundation Press, West Conshohocken 2008, 123 p., £ 9.90 (ISBN 9781599471327).

Nadat Mesle eerder (1993) een overzicht gaf over de proces-theologie, volgt nu dit boekje over de proces-wijsbegeerte, en dan met name die van *founding father* Whitehead. Het is toegankelijk geschreven – het technisch vocabularium waarvan Whitehead zich bediende wordt toegelicht in een appendix. Mesle laat zien hoe de spirituele lagen in Whiteheads filosofie momenteel aansluiting vinden bij oosterse denkwijzen als boeddhisme en confucianisme. Zijn boekje verschijnt bij de door de onlangs overleden presbyteriaanse ouderling en multimiljardair Sir John Templeton in

1997 opgerichte uitgeverij, die zich richt op uitgaven op het snijvlak van wetenschap en spiritualiteit.

G. van den Brink

A. Noordegraaf, *Evangelie en Kosmos*, (Willem de Zwijgerstichting 07/2), Enschede 2007, 48 p., € 4,30 (ISBN 9789072462428).

Wat valt er vanuit het Nieuwe Testament te zeggen over de relatie tussen God en de kosmos? Dat is de vraag, waaraan dr. A. Noordegraaf deze publicatie heeft gewijd. Na een korte verkenning van het Oude Testament schrijft hij achtereenvolgens over respectievelijk Christus, verzoening, de Geest en de kerk enerzijds en de kosmos anderzijds, om af te sluiten met een hoofdstuk 'hoop voor de kosmos' en enige slotopmerkingen. Op een verrassende en inzicht gevende manier legt dr. Noordegraaf een verband tussen gedeelten uit het Nieuwe Testament. Een waardevol deel in deze brochurereeks!

G.C. den Hertog

Gert Otto, *Tod und Trauer brauchen Sprache*, herausgegeben von Ursula Balz-Otto, Radius Verlag, Stuttgart, 156 p., € 29,95 (ISBN 9783871735059).

Een verzameling preken, toespraken en radiobijdragen van deze in 2005 overleden bekende Duitse praktisch-theoloog. Otto is een scherp waarnemer met een diep invoelingsvermogen voor wat er leeft in de cultuur en voor de concrete levensvragen. Hij is 'hoorder onder de hoorders'. Religie en levensgeschiedenis horen bij elkaar. Theologisch ademt het boekje de geest van een modern theologisch cultuurprotestantisme. Niettemin een boekje dat te denken geeft en tot denken aanzet over een thema dat elk mens raakt: de omgang met de dood en met verlies.

A. Noordegraaf

Don E. Saliers, *Music and Theology*, (Horizons in Theology), Abingdon Press, Nashville 2007, 84 p., £ 5.99 (ISBN 9780687341948).

Saliers bespreekt de betekenis van muziek voor de theologie en van theologie voor de muziek. Het gaat niet alleen om gezongen theologie in psalmen en andere geestelijke liederen, maar ook om zingen als politieke daad. Lied en muziek worden in de Bijbel vaak ingezet ten dienste van de gerechtigheid en ten behoeve van de verdrukten, overigens naast vele andere functies in de dienst van God.

J. Hoek

Fulbert Steffensky, *Wo der Glaube wohnen kann*, Radius, Stuttgart 2008, 206 p., € 15,- (ISBN 9783871731105).

Een bundel beschouwingen van een theoloog die naar mate hij ouder is geworden ook terughoudender werd. Veel van vroegere stellingen is hem ontvallen. Wat hij overhoudt, is het gebed. Treffend is het hoofdstukje 'Allein am Küchentisch', de plek waar hij zo vaak met zijn vrouw had doorgebracht en samen een glas wijn had gedronken en die na haar overlijden een plek van leegte werd, symbool van een verloren gegane wereld.

J. Hoek

Jos M. Strengholt, *Gospel in the Air. 50 Years of Christian Witness through Radio in the Arab World*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 959 p., € 65,- (ISBN 9789023921721).

De auteur, die door zijn studie en werk al jarenlang bekend is met het fenomeen dat hij in deze dis-

sertatie beschrijft en analyseert, heeft met deze publicatie een meesterwerk geleverd, zowel qua bijeengebrachte documentatie als qua doordenking van de missionaire betekenis van dit soort evangelieverkondiging in een vaak 'gesloten' wereld. Deze lijvige studie loopt uit op een evaluatie van de vraag in hoeverre deze verkondiging recht doet aan de context waarin zij wordt uitgezonden en wijst wegen aan welke belangrijke rol dit christelijk getuigenis in de toekomst kan spelen voor de ontwikkeling van samenlevingen in het Midden-Oosten, die balanceren tussen fundamentalistische uniformiteit en liberale pluriformiteit. Voor geïnteresseerden zéér aanbevolen.

P.J. Visser

Arie Vaandrager, *Compassie als kompas. Portret van Hans Visser, dominee van de Rotterdamse Pauluskerk*, Meinema, Zoetermeer 2006, 240 p., € 18,90 (ISBN 9021141140).

Dr. A.B. Vaandrager biedt met dit boek een biografisch portret van de bekende Hervormde predikant dr. Hans Visser, wiens naam onlosmakelijk met de Rotterdamse Pauluskerk verbonden is. Het gezin waarin hij opgroeide, zijn studie theologie, zijn werk op Sulawesi en de vele jaren Rotterdam passeren de revue, inclusief (het stuklopen van) zijn huwelijk en zijn promotie in 2001. Verder bevat het boek een gesprek met ds Visser, waarin hij terugblijkt op zijn werk en leven. Het boek is vooral beschrijvend; een kritische evaluatie van waar hij zich - met name in Rotterdam - voor sterk heeft gemaakt ontbreekt.

G.C. den Hertog

P. Vermaat, *Met de apostelen op pad. Mediteren onderweg*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 186 p., € 16,50 (ISBN 9789023922063).

Emerituspredikant P. Vermaat legt met dit boek een nieuwe bundel meditatie op tafel, ditmaal gewijd aan de twaalf apostelen. Hij gaat op zoek naar wat het Nieuwe Testament over hen vertelt en probeert hen in het vizier te krijgen. Op een associatieve manier leest hij de tekst en trekt hij de lijnen door naar vandaag, vaak afsluitend met een passend gedicht. Het boek is - de ondertitel zegt het al - geschikt om mee te mediteren, een hoofdstuk per keer. Het bevat genoeg stof tot overdenken, zowel naar de breedte van de cultuur, als naar de diepte van het hart.

G.C. den Hertog

Christopher E.M. Wigram, *The Bible and Mission in Faith Perspective. J. Hudson Taylor and the Early China Inland Mission*, Boekencentrum (Mission 42), Zoetermeer 2007, 308 p., € 26,50 (ISBN 9789023922216).

De auteur, zelf als directeur verbonden aan het OMF, schreef een boeiende dissertatie over de bekende zendingsman Hudson Taylor. Het perspectief van waaruit hij Taylor benadert is nieuw en verrassend. Hij laat zien op welke wijze zijn spiritualiteit heeft doorgewerkt in zijn hermeneutische benadering en interpretatie van de Schrift en van hoe grote betekenis dat geweest is voor zijn levenswerk, de *China Inland Mission*. Het onderzoek is gezet in een breder kader en maakt duidelijk dat de wijze waarop de boodschap van de bijbel wordt verstaan weliswaar van grote invloed is op de invulling van het zendingswerk, terwijl het anderzijds ook sterk afhankelijk blijft van allerlei externe oorzaken in hoeverre dat gerealiseerd kan worden. Een helder boek, dat inzicht geeft in het geloof en de theologische verwerking daarvan in het leven van een groot zending, die in een tijd van opkomende bijbelkritiek het opnam voor de geestelijke betekenis van de Schrift en daardoor geïnspireerd werd om grote dingen te doen voor God.

P.J. Visser

INGEKOMEN BOEKEN

Augustinus, Aurelius, *Sermones in Matthaem I. Ediderunt P.P. Verbraken e.a.*, Corpus Christianorum Series Latina XVI Aa, Aurelii Augustini opera, Pars XI, 2, Uitgeverij Brepols Publishers, Turnhout 2008, 550 p., € 285,- (ISBN 9782503004136).

Bakker, Henk, *De weg van het wassende water. Op zoek naar de wortels van het baptisme*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 317 p., € 24,90 (ISBN 9789023922896).

Begerau, Gunnar, *Elia vom Krit zum Jordan. Eine Untersuchung zur literarischen Makrostruktur und theologischen Intention der Elia-Ahab-Erzählung (1 Kön. 16, 29 bis 2 Kön. 2, 25)*, Europäische Hochschulschriften, Reihe XXIII Theologie, Peter Lang, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2008, 305 p., € 48,10 (ISBN 9783631583869).

Bellarmin, Robert, *Katechismus, Glaubensbekenntnis, Vater Unser. Übersetzt und herausgegeben von Andreas Wollbold*, Echter Verlag, Würzburg 2008, 304 p., € 19,80 (ISBN 9783429030469).

Biezeveld, Kune, *Als scherven spreken. Over God in het leven van alledag*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2008, 140 p., € 14,90 (ISBN 9789021142159).

Brussee-van der Zee, Lies en Klinefelter-Koopmans, Annelies, *Mediation in het pastoraat*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 158 p., € 18,50 (ISBN 9789023922926).

Calvin, J., *Der Psalmenkommentar. Herausgegeben von Eberhard Busch u. A.*, Calvin-Studienausgabe, Band 6, Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn 2008, 406 p., € 19,90 (ISBN 9783788723101).

Campan, M van, *Kernteksten uit Nehemia*, 2^e druk, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2008, 106 p., € 9,50 (ISBN 9789033121708).

Dekker, J., *Jesaja. Het vijfde evangelie*, Serie Luisteroefeningen, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 100 p., € 9,90 (ISBN 9789023922094).

Douma, Jos, *Genade ervaren. Het verlossende werk van Jezus in je leven*, Uitgeverij Kok ten Have, Kampen 2008, 103 p., € 13,50 (ISBN 9789043514972).

Deurloo, Karel, *Schepping. Van Paulus tot Genesis. Kleine bijbelse theologie*, Uitgeverij Kok ten Have, Kampen 2008, 164 p., € 23,50 (ISBN 9789043515009).

Erwich, René, *Veelkleurig verlangen. Wegen van missionair gemeente-zijn*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 130 p., € 12,90 (ISBN 9789023922889).

Groot, J.E. de, *Kernteksten uit Handelingen*, 2e druk, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2008, 76 p., € 9,50 (ISBN 9789033121692).

Heer, Jos de, *Lucas/ Acta 3. Jezus' passie*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2008, 376 p., € 35,- (ISBN 9789021142081).

Hirzel, Martin E., Sallmann, Martin (Hrsg.), *1509 - Johannes Calvin - 2009. Sein Wirken in Kirche und Gesellschaft. Essays zum 500. Geburtstag*, Beiträge zu Theologie, Ethik und Kirche, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 292 p., € 18,80 (ISBN 9783290174941).

Hoek, Jan, *Geroepen in een nieuwe eeuw. Geheim en missie van de gemeente*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 158 p., € 13,50 (ISBN 9789023922865).

Hof, W.J. op 't, *Willem Teellinck (1579-1629). Leven, geschriften en invloed*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2008, 667 p., € 49,50 (ISBN 9789088650482).

- Jünger, Eberhard, *Erfahrungen mit der Erfahrung. Unterwegs bemerkt*, Radius-Verlag, Stuttgart 2008, 114 p., € 16,- (ISBN 9783871731044).
- Kaiser, Otto, *Weihnachten im Osterlicht. Eine biblische Einführung in den christlichen Glauben*, Radius-Verlag, Stuttgart 2008, 173 p., € 18,- (ISBN 9783871731068).
- Kerk en Prediking, *Postille 60. 2008-2009*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 312 p., € 23,90 (ISBN 9789023922988).
- Korteweg, P., *Gedoopt voor het leven. Kinderdoop - volwassendoop - herdoop*, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2008, 152 p., € 17,50 (ISBN 9789033121425).
- Leiner, Martin/ Trowitzsch, Michael (Hg.), *Karl Barths Theologie als europäisches Ereignis*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, 436 p., € 29,90 (ISBN 9783525569641).
- Loonstra, Bert, *Het badwater en de kinderen. Gedachten over de doop*, Serie Boekencentrum Essay, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 172 p., € 14,50 (ISBN 9789023923077).
- Otto, Gert, *Tod und Trauer brauchen Sprache. Herausgegeben von Ursula Baltz-Otto*, Radius-Verlag, Stuttgart 2008, 156 p., € 29,95 (ISBN 978387135059).
- Paul, M.J., Brink, G. van den, Bette, J.C., *Bijbelcommentaar. 1 Kronieken/ 2 Kronieken*, Serie Studiebijbel Oude Testament, Uitgave van het Centrum voor Bijbelonderzoek, Veenendaal 2008, 732 p., € 72,- (ISBN 9789077651056).
- Plüss, David/ Degen-Ballmer, Stephan, *Kann man Glauben lernen? Eine kritische Analyse von Glaubenskursen*, Theologisch-ekklesiologische Beiträge Aargau, Schriftenreihe der Reformierten Landeskirche Aargau, Band 4, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 128 p., € 8,80 (ISBN 9783290174712).
- Poll, Evert Wilhelm van der, *Sacred Times For Chosen People. Development, Analysis and Missiological Significance of Messianic Jewish Holiday Practice*, Missiological Research in the Netherlands, 46, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 398 p., € 29,90 (ISBN 9789023923299).
- Puskas, Charles B. and Crump, David, *An Introduction to the Gospels and Acts*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2008, 228 p., \$ 19,- (ISBN 9780802845573).
- Selderhuis, Herman J., *Calvijn een mens*, Uitgeverij Kok, Kampen 2008, 336 p., € 24,90 (ISBN 9789043515276).
- Selderhuis, Herman J. (red.), *Calvijn. Handboek*, Uitgeverij Kok, Kampen 2008, 653 p., € 75,- (ISBN 9789043514361).
- Slob, Annemiek e.a., *Zeg nu zelf. 20 lessen over geloven, 3 delen*, Uitgeverij Vuurbaak, Barneveld 2008, 3 x 86 p., € 14,75 per deel (ISBN 9789055603978; 9789055603985; 9789055603992).
- Stefensky, Fulbert, *Wo der Glaube wohnen kann*, Radius-Verlag, Stuttgart 2008, 206 p., € 15,- (ISBN 9783871731105).
- Verbaan Peter en Wassenaar Jan Dirk (red.), *'Een woord zoals een leerling heeft'. Opstellen van en voor Gert Marchal*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 205 p., € 15,- (ISBN 9789023923176).
- Visser, Marten, *Conversion Growth of Protestant Churches in Thailand*, serie Missiological Research in the Netherlands 47, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 312 p., € 27,50 (ISBN 9789023923275).
- Vries-Schot, Margreet de, *Geloven is gezond. Zingeving en geloofsgroei in hulpverlening en pastoraat*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 160 p., € 18,90 (ISBN 9789023922780).
- Wagner, Andreas, *Beten und Bekennen. Über Psalmen*, Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn 2008, 358 p., € 34,90 (ISBN 9783788722418).

Wiggermann, Karl-Friedrich, *Seelsorge und Spiritualität. Eine Einführung in die spirituelle Theologie*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2008, 176 p., € 12,90 (ISBN 9783797502100).

Wilgenburg, A.W. van, *God en de geschiedenis: een christologisch dilemma. De herijking van het Godsbeeld en de christologie in het werk van zeven Nederlandse theologen in de twintigste eeuw*, Copyright: A.W. van Wilgenburg, Bennekom 2008, 827 p. (ISBN 9789039348956).

Wood, Charles M., *The Question of Providence*, Westminster John Knox Press, Louisville * London 2008, 120 p., £ 10,99 (ISBN 9780664232559).

Woude, Bert L. van der, *Wie kan er aarden hier beneden? Over de betekenis van de hemel*, Toer Reeks, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 82 p., € 8,90 (ISBN 9789023922995).